

Андрій Плахонін

ДАВНЬОРУСЬКА ПРОВІНЦІЙНА ДИНАСТІЯ В СВІТЛІ СФРАГІСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (Ігор Ярославич та його нащадки)

Жанр історичної біографістики здавна привертає увагу науковців. Постатям київських князів Володимира, Ярослава, Мономаха, галицьких – Романа та Данила присвячені численні статті, монографії. Рідше об'єктами дослідження стають правителі князівств-земель, і зовсім зрідка вчені звертають увагу на князів дрібних уділів, молодших Рюриковичів, уділом яких, часто, була лише безвість. Це зумовлено, зокрема станом джерел. Адже літописи укладалися саме при дворах київських чи значних провінційних князів, які і ставали головними діючими особами історії. Князь дрібного уділу потрапляв на сторінки літопису лише коли виступав проти свавілля сильних, коли намагався відстояти власне право на місце серед старіших.

Тим ціннішими стають випадки, коли під час несподіваних джерел знайомлять нас із світом уявлень дрібних провінційних князів про своє місце у князівському роді, збагачуючи наше уявлення про політичне життя Давньої Русі. Серед таких джерел є і сфрагістичні матеріали – легенди князівських булл, значення яких для східноєвропейської історії довів своїм систематичним дослідженням М.П.Лихачов¹. В останні десятиріччя ХХ ст. звід сфрагістичних джерел з історії Давньої Русі, підготовлений В.Л.Яніним, підсумував більше ніж сторічні дослідження, вивів їх на новий, якісно вищий рівень². Завдяки цьому корпусу давньоруських булл стало можливим і наше наукове дослідження.

Серед наведених у цьому зводі 2672 булл ряд печаток можна ідентифікувати з сином Ярослава Мудрого, Ігорем, його сином Давидом та онуком Мстиславом Всеволодовичем.

Нам відомі печатки більшості синів Ярослава-Георгія Володимировича: Ізяслава-Димитрія, Святослава-Миколи, Всеволода-Андрія, Вячеслава-Меркурія. У цьому комплексі князівських булл третьої чверті XI ст. атрибуція печаток Ігоря Ярославича досі є дещо дискусійною. Справа у тім, що два типа печаток із зображенням св.Константина та написом грецькою «Боже, допоможи рабу своєму Константину «з часів М.П.Лихачова пов'язували з Мстиславом-Константином Володимировичем³, який до 1024 р. був князем Тмуторакані, а у 1024-1036 рр. правив у Чернігові, зберігаючи за собою всю територію Русі на схід від Дніпра. В.Л.Янін, виходячи з відсутності архаїчних рис у буллах Константина і, також, із поширення цих булл майже по всій території Русі (Волинь, Київ, Смоленськ, Чернігів, Рязань), дійшов висновку про можливість атрибуції цієї печатки з Ігорем Ярославичем⁴, хрестильне ім'я якого до цього не було відоме. Як М.П.Лихачов, так і В.Л.Янін наголошували на приналежності обох типів печаток одній особі.

На нашу думку, географічний ареал розповсюдження цих булл виходить далеко за межі юрисдикції кожного з цих двох давньоруських князів. Печатки першої групи зустрічаються на правому боці Дніпра (Ступниця, Київ), в той час, як другої, – у межах східної та центральної частини Русі (Київ, Смоленськ, Стара Рязань, Чернігів). Ареал печаток першої групи, як видно, співпадає із володіннями Ігоря Ярославича, які він отримав від батька за заповітом, – Волинню та Західною Київщиною. На думку В.Л.Яніна, знахідку однієї з печаток другого типу у Смоленську можна пов'язати з часом князюванням Ігоря Ярославича у цьому місті (1057-1060 рр.). Та висловлене у семидесяті роки, це припущення спростовується, з печаткою рязанського походження, знайденою у 1995 р. у Чернігові, четвертою печаткою другого типу⁵. Спірною, на нашу думку, виглядає і теза В.Л.Яніна про близькість зображення св.Константина на двох типах печаток. Типи вбрання святого, наявність хреста на печатках першого типу, деталі обличчя, відсутність тексту на лицевому боці печатки другого типу, різні розміри (відповідно: 30—31 та 19—27 мм.) – все це говорить про різність походження цих груп печаток. Єдине, що нібито суперечить атрибуції печаток другого типу з князем Мстиславом-Константином

Володимировичем, – це відсутність архаїчних рис, притаманних більшості печаток епохи Володимира – Ярослава. Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморській Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а, отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, – чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?

Всі ці міркування свідчать про те, що остаточна атрибуція печаток із зображенням св.Константина другого типу (№33 Зводу) поки залишається дискусійною. Попри це, печатки першого типу (№32 Зводу) можна з більшою впевненістю пов'язати із сином Ярослава Ігорем-Константином.

З сином Ігоря Давидом пов'язується цілий комплекс печаток, відбитих з трьох матриць, більша частина з яких (п'ять) знайдена при розкопках давньоруського Сутейська⁶. Зв'язок цих печаток з князем Давидом Ігоровичем не викликає сумнівів. На користь цього свідчить і місце знахідки, – західний кордон Русі. Крім того, знайдений у 1975 р. другий примірник булли (№26 Зводу) з зображенням св.Давида у м.Володимир-Волинський остаточно схилиє терези в бік Давида Ігоровича, який протягом 80-90-х рр. XI ст. неодноразово сидів у цьому волинському місті.

До печаток Давида Ігоровича маємо підстави віднести і ряд інших булл. Перш за все, згадаємо знайдену у 1972 р. у с.Дорогобуж печатку із погрудним зображенням святого та розквітлим хрестом на зворотному боці⁷. В.Л.Янін вбачає у святому, зображеному на буллі, св.Гліба⁸, попри те, що легенда печатки вказує на св.Давида. Проведена нами систематизація зображень св.Гліба та св.Давида на печатках, вміщених у Зводі, дозволила нам виділити цілий комплекс давньоруських булл із зображенням св.Давида, виконаних за єдиним іконографічним взірцем. Крім згаданої нами печатки з Дорогобужу (№333 б Зводу), це булли з Берестя (№231 д), Переяслава (№79) та Новгороду (№239). Печатки з Переяслава та Новгороду В.Л.Яніним пов'язуються з князем Давидом Святославичем (пом.1123). На основі схожості зо-

бражень, ним висунуте припущення про можливість атрибуції і печатки з Дорогобужу з цим чернігівським князем⁹. Та сама помічена нами клішованість зображення св.Давида у давньоруській сфрагістичній традиції заперечує цю думку.

Спробуємо звернутися до ще однієї з печаток цієї групи, знайденої П.Ф.Лисенком у 1976 р. під час розкопок на місті давньоруського Берестя¹⁰. На одному з боків булли знаходимо вже знайоме нам погрудне зображення св.Давида, а на іншому, – погруддя св.Димитрія зі списом.

В літературі вже висувалися припущення з приводу атрибуції брестської знахідки. П.Ф.Лисенко пов'язав її з князем Новгородом, Турова і, пізніше, Києва Ізяславом Ярославичем, беручи до уваги лише зображення св.Димитрія¹¹. Ця його думка вже викликала слушні заперечення в дослідників. Адже крім незрозумілого тоді зображення св.Давида, не на користь думки П.Ф.Лисенко свідчить і невідповідність цієї булли всьому комплексу печаток, вже твердо пов'язаних з Ізяславом Ярославичем. Але, наголосивши на цих недоліках гіпотези білоруського археолога, О.І.Трофимов на противагу їй висунув іншу, ще більш спірну атрибуцію. Він припустив, що син Ізяслава Ярополк, який мав православне ім'я Гавриїл та католицьке – Петро, мав ще одне хрестильне ім'я – Давид¹². Таке припущення викликає щире здивування, особливо ще і тому, що на доказ цій більш ніж сміливій думці О.І.Трофимов наводить єдиний аргумент, – саму брестську печатку (sic!).

Отже, ця малопрофесійна полеміка навколо брестської булли змусила В.Л.Яніна та П.Г.Гайдукова утриматися від коментарів щодо її атрибуції. В той же час, деякі обставини дозволяють нам пов'язати цю знахідку із конкретним князем Берестя.

Буллі з зображенням двох святих є найпоширенішими у давньоруській сфрагістиці. М.П.Лихачов та В.Л.Янін висунули свого часу і нині прийняту у сигілографії думку, що на цих печатках один з святих має відповідати православному патрону господаря печатки, а другий – хрестильному імені його батька (у випадку з печатками дрібних удільних князів чи посадників – їх сюзерена)¹³. Це, на нашу думку, дозволяє пов'язати берестейську знахідку з Ізяславом Давидовичем, сином вже згаданого нами Давида Свя-

тославича. Ізяслав Давидович, за повідомленням Іпатіївського літопису, разом із своїм братом Володимиром 1142 р. отримав міста Дорогичин, Вщиж, Берестій та Орміну¹⁴. Отже, зображений на печатці св. Давид є небесним патроном батька Ізяслава. Нажаль, ми не знаємо хрестильного імені самого Ізяслава Давидовича, який не згадується навіть у Любецькому синодику. Його видавець та коментатор Р.В.Зотов пояснював це тим, що Ізяслав Давидович загинув, вже позбувшись Чернігівського князівства, у боротьбі за втрачений ним у 1159 р. київський стіл. Тому він не був похований у Чернігові і не згадується у Любецькому синодику¹⁵. Та за аналогією з Ізяславом-Димитрієм Ярославичем, можемо припустити, що його християнським патроном був саме св.Димитрій (знаємо два варіанти хрестильних імен князів: Ізяслав-Димитрій та Ізяслав-Пантелеймон).

Зображення св.Димитрія на печатці з Берестя, за нашими спостереженнями, не знаходить аналогій серед булл давньоруської доби. А от зображення св.Давида, як ми згадували вище, дуже близьке до загальноруського взірця (попри твердження О.І.Трофимова про те, що воно не має аналогій¹⁶) за яким, наприклад, було виконано матрицю печатки батька Ізяслава – Давида Святославича (№79 Зводу). Воно, хоча і виконано іншим майстром, за всіма ознаками слугувало взірцем для виготовлення печатки і сина чернігівського князя.

Взагалі, зображення св.Давида у давньоруській сфрагістиці мало всього два варіанти: у повний зріст зі свитком у лівій руці, та вже знайоме нам погрудне зображення. Св.Давид зі свитком, без сумнівів, може бути ідентифікований з царепророком Давидом. Погрудне зображення св.Давида, на нашу думку, не може бути пов'язано виключно з св.Глібом-Давидом, як це інколи вважається. По-перше, на користь цієї нашої думки свідчить той факт, що окремо відомий ряд печаток із зображенням св.Гліба (як погрудним, так і у повний зріст), на яких портрет князя-мученика виконаний за зовсім іншими взірцями (№193, 194, 218, 219, 220, 231 г, 331 Зводу). Крім того, знайдена у липні 1996 р. у шведській Сигтуні булла з погрудним зображенням св.Давида, яку В.Л.Янін пов'язав із печаткою самого майбутнього мученика Гліба Володими-

ровича¹⁷, наводить на думку, що взірець іконографічного кліше погрудного зображення св.Давида почав складатися в Давній Русі ще на початку XI ст.

Так само складався у давньоруський час і іконографічний взірець зображення царепророка Давида у повний зріст, який вперше постав на вже згаданих нами буллах Давида Ігоревича, тобто у 80-ті рр. XI ст. Дуже схоже зображення знаходимо і на печатці з Новгороду, на якій представлені св.Феодор та царепророк Давид у повний зріст зі свитком¹⁸. В.Л.Янін пов'язує цю буллу з княжінням у Новгороді Мстислава Давидовича (1184-1187 рр.). Якщо прийняти це датування (проти чого не маємо підстав заперечувати), доведеться визнати, що форма передачі зображення царепророка Давида на князівських буллах практично не зазнав змін протягом ста років. Те ж саме мусимо зазначити і для погрудного зображення св.Давида.

Отже, повертаючись до питання про дорогобузьку знахідку, можемо вже більш впевнено пов'язати її з часом правління у цьому місті Давида Ігоревича. Нашого пояснення вимагає лише одне питання, – причина повної зміни традиції печаток Давида на початку XII ст.

І дійсно, як вже вказувалося вище, печатки, знайдені у Сутейську та Володимирі-Волинському, належать до одного типу, хоча і були відбиті з трьох різних матриць. На них зображено царепророка Давида зі свитком у лівій руці. Права, – піднята у благословляючому жесті. На зворотному боці булли читається напис грецькими літерами, який перекладається як «Боже, допоможи рабу своєму Давиду, архонту Росії». О.В.Соловйов давнішою з них вважав буллу №28 (див. Звід), помилки в грецькому написі якого виправлялися на подальших печатках¹⁹. В.Л.Янін, навпаки, вважає, що еволюція печаток цієї групи йшла від правильного напису (№26 Зводу) до помилок у ньому при наступному копіюванні²⁰.

На буллі з Дорогобужу, як вже згадувалося вище, відбите погрудне зображення св. Давида. На зворотному боці, замість грецької легенди вміщено зображення «розквітлого» хреста.

До «розквітлого» хреста, як своєрідного геральдичного знаку, вже зверталися у літературі. Його зображення на саркофагах, пе-

чатках, монетах були поширені у Візантії, Східній та Центральній Європі доби середньовіччя. Маючи глибокий християнський зміст, на Русі, за думкою Ю.М.Юшкевича та А.І.Трофимова, він став, наряду з тризубом, своєрідним особистим родовим знаком серед князів православного віросповідання²¹. Його зображення зустрічаються не тільки на буллах Рюриковичів. В XIV ст. «розквітлий» хрест потрапив на монету Дмитра-Корибута Ольгердовича, представника роду Гедиміновичів. Та, все ж таки, навряд чи можемо визнати «розквітлий» хрест князівським геральдичним знаком²². Поряд з іншою християнською символікою, хрест здавна став складовим елементом геральдичних зображень. Але його універсальність, широке використання, зокрема і «розквітлого» хреста, у декоративному оформленні храмів, жіночих прикрасах тощо виключає можливість узурпації його як геральдичного знаку окремої гілки князівського роду. А от про певний вплив ідеї «розквітлого» хреста на геральдичні традиції роду Рюриковичів свідчить поява т.з. «розквітлого» тризубу.

Заміна «розквітлим» хрестом, як більш нейтральним символом, грецької легенди на печатці Давида Ігоревича здається нам не випадковою. Не вдаючись до розгляду більш широкого питання про вживання на Русі титулатури «князь», «великий князь»²³, відмітимо, що титул «архонта Росії», вжитий на печатці Давида Ігоревича, свідчить про його рівне, по відношенню до всіх інших членів роду Рюриковичів, положення. Адже титул «архонта Росії» зустрічається і на печатках інших князів - сучасників Давида, зокрема і на печатці Володимира Мономаха. Тому можемо зробити висновок, що Давид вважав себе «отчичем», спадкоємцем володіння свого батька, Ігоря Ярославича, і як його спадкоємець прагнув зібрати під свою владу усю Волинь та Прикарпаття.

Це уявлення Давида Ігоревича про рівне положення в ієрархії роду Рюриковичів було взято під сумнів рішеннями Любецького з'їзду. На з'їзді до числа «отчичів» були віднесені лише нащадки трьох старших Ярославичів: «кождо да держить отчину свою: Святосполкъ Кыевъ Изяславу, Володимеръ Всеволожу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославу»²⁴. Інших князів, серед них і Давида Ігоревича, було віднесено до дещо нижчого щаблю: «а им же розда-

ялъ Всеволодъ города: Давыду Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володаревн, Тереконъ Василковн»²⁵. Саме таке принижене становище спонукало Давида до рішучих дій у союзі із київським князем Святополком, незадоволеним значними поступками нащадкам Всеволода та Святослава Ярославичів. Осліплення Василька теребовльського та кількарічна війна закінчилися Увечичським з'їздом 10 серпня 1100 р., на якому Давида було позбавлено батьківського столу: «Не хочемъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножъ в ны»²⁶. Замість Волині Давиду Ігоревичу було запропоновано: «Шед сяди в Бужьскѣмъ, в Острозѣ, а Дубенъ ит Черторыескъ то ти даеъ Святосполкъ, а се ти даеъ Володимеръ 200 гривен, а Давыдъ и Олегъ 200 гривен ... А Давыдъ сѣде в Божьскѣмъ, и посемъ вда Святосполкъ Давыдовн Дорогобужъ»²⁷.

Рішеннями з'їзду в Увечичах Давида Ігоревича було зведено до князя дрібного уділу. Саме ця подія, на нашу думку, і стала причиною того, що на печатці з Дорогобужу замість грецької легенди та титулу «архонт Росії» з'явився «розквітлий» хрест. Яке смислове наповнення ніс у собі хрест на печатці Давида, – чи то ідею покаяння за гріхи, чи то відродження через муки, – встановити неможливо. Але головне для нас, що у сфрагістичних джерелах чітко відбилася зміна положення цього князя в ієрархії роду Рюриковичів.

До печаток нащадків Ігоря Ярославича прийнято відносити знайдену Д.І.Бліфельдом у с.Білгородці (давньоруський Білгород) в 1947 р. буллу з грецьким написом «Мстислав, великий архонт Росії» на одному боці та зображенням святого, якого ідентифікують як апостола Андрія, з іншого (№31 Зводу). Ще з часу самої знахідки навколо її атрибуції точаться запеклі дискусії. Д.І.Бліфельд ідентифікував святого, зображеного на печатці, як Іоанна Хрестителя, а саму буллу пов'язав з сином Володимира Святославича Мстиславом-Константином, який в добу змагань за київський стіл міг проголосити себе великим князем²⁸.

Б.О.Рибаков справедливо виступив проти такого раннього датування знахідки, хоча і погодився з можливістю атрибуції святого із Іоанном Предтечею. Володарем булли, вважає Б.О.Рибаков,

був Мстислав Ізяславович, хрестильне ім'я якого нам досі не відоме²⁹.

В.Л.Янін, звернувшись до характерних рис зображення святого, наголосив на тому, що воно несе всі риси, характерні для зображень апостола Андрія Первозванного. Отже, пошук володаря булли має бути зведений до Мстислава-Андрія³⁰. Передусім, на рубежі XI-XII ст. діяв князь, який, як відомо, носив імена Мстислава-Андрія. Це племінник Давида Ігоревича, Мстислав Всеволодович, хрещене ім'я якого вдалося встановити завдяки «Хожденію игумена Даниила»³¹. З інших Мстиславів, хрещені імена яких нам не відомі, слід вказати на князів Мстислава Ізяславича та Мстислава Святополчича, яких, як зазначає В.Л.Янін, теж не слід викреслювати з числа можливих володарів булли.

Справедливе питання викликає титулатура володаря вказаної булли, «великий архонт» (великий князь). Адже жоден з цих князів не міг, на нашу думку, претендувати на такий титул. Володіння Мстислава-Андрія Всеволодовича нам напевно не відомі. Свого часу, автор цієї розвідки спростував думку В.Л.Яніна про володіння ним Смоленськом. Натомість, була запропонована гіпотеза, що Мстислав-Андрій міг в роки останнього князювання Давида Ігоревича в Дорогобужі сидіти у Божському, а після його смерті, — у Дорогобужі³². Мстислав Ізяславич, як нам відомо, у 1069 р. став князем у Полоцьку, але невдовзі помер. Мстислав Святополчич у 1097 р. отримав від батька Володимир, але був вбитий Давидом Ігоревичем.

Отже, цілком впевнено мусимо зазначити, що жоден з цих князів не міг привласнити собі титул великого князя, на який міг розраховувати або київський князь, або старший князь князівства-землі. Практика титулування київського князя «*μεγας αρχων* Ρωσας» фіксується в Візантії лише з 40-х рр. XI ст.³³ Єдиний, кого літописні джерела називають великим князем на початку XII ст., — це Мстислав-Федір Володимирович, син Мономаха. Але таким титулом його нагороджено лише у порівняно пізньому Радзивилівському літописі³⁴.

Ці міркування, на нашу думку, не дозволяють поки що певно вирішити питання атрибуції печатки Мстислава-Андрія.

Свого часу, М.М.Воронін висунув думку про приналежність сину

Давида Ігоревича Всеволодку декількох плombs із зображенням св.Симеона, знайдених у Дорогочині³⁵. Зроблено це було на основі ідентичності ряду князівських знаків клейм на плінфі давньоруських будівель Гродно на Німані і на дорогичинських плombs. М.М.Воронін припускав, що християнським покровителем Всеволодка був св.Симеон Богоприємець. Ця думка ґрунтувалась на ідентифікації уділу Всеволодка з Городном на Німані, що, в принципі, не може бути встановлено беззаперечно. Адже ще з часів Н.П.Барсова в літературі встановилася думка, що цим Городном було поселення на місці сучасного с.Городно Брестської обл.³⁶ Пізніше, вже М.С.Грушевський припускав, що до складу цього князівства входили Степань та Дубровиця³⁷. На жаль, сучасні археологічні дослідження не підтверджують існування давньоруського поселення на місці с.Городно Брестської обл. Натомість, на нашу думку, більш прийнятною могла б стати версія про розміщення погоринського Городна на місці с.Городець Ровенської обл., де археологічними розвідками зафіксовано не тільки культурний шар X—XII ст., але й укріплене городище³⁸.

Але цілий ряд дослідників все ж таки, зазначу не без певних підстав, розміщують літописний Городен Всеволодка саме у Поліманні. На думку Я.Г.Зверуго та О.В.Назаренка, до складу цього князівства входили Волковийськ та Новогрудок³⁹. О.В.Назаренко у згаданій статті ставить під сумнів родинний зв'язок між Всеволодком і Давидом Ігоревичем, наголошуючи на походженні городенських князів від Ярослава Ярополчича⁴⁰. Як показало наше нещодавнє дослідження, хоча походження Всеволодка Городенського від турівських князів цілком ймовірно (наголосимо лише на тому, що Всеволодко міг бути сином не тільки Ярослава Ярополчича, але й його двоюрідним племінником, — онуком Мстислава Ізяславича), версія про його походження від Давида Ігоревича виглядає більш обґрунтованою⁴¹. Не вдаючись до подробиць цієї дискусії, зазначимо, що питання про походження Всеволодка Городенського залишається відкритим.

На продовження гіпотези М.М.Вороніна, О.В.Назаренко проводить паралель між згаданими вже дорогичинськими плombsами «Всеволода-Симеона» з печатками із зображенням св.Симеона і

«розквітлого» хреста на зворотному боці, знайденими у Волковийську⁴². Пломбу з парним зображенням св. Симеона і святого, дуже схожого на св. Гліба⁴³ (яку, до речі, О.В.Назаренко відносить скоріше до печаток), він ідентифікує з Глібом Всеволодовичем Городенським⁴⁴. Тому ж Глібу Всеволодовичу О.В.Назаренко приписує кілька печаток, знайдених у Києві та Городні, з зображенням св. Гліба та «розквітлого» хреста на зворотному боці (№333 Зводу). Брату Гліба, Борису Всеволодовичу, за думкою дослідника, можна приписати знайдену у Новгороді печатку з зображенням св. Бориса і «розквітлого» хреста на зворотному боці (№332 Зводу).

Ці припущення, зроблені О.В.Назаренком, особливо цікаві для нас з огляду на висунуту вище гіпотезу про приналежність печатки з Дорогобужу (№333 б Зводу) батькові Всеволодка, Давиду Ігоровичу. Чи не свідчить зображення «розквітлого» хреста на печатках трьох поколінь княжого роду на користь думки про закріплення цього символу як своєрідного геральдичного знаку у нащадків Давида Ігоровича. Знаку саме родового, адже, за спостереженнями того ж О.В.Назаренка, можлива ідентифікація двозубів з клейм на плінфах давньоруських споруд Городна на Німані з конкретними представниками роду городенських князів⁴⁵.

Та зв'язок «княжої» символіки з клейм на плінфі та цеглі з монументальних споруд Давньої Русі і князями, їх замовниками, на якому наголошував ще Б.О.Рибаків⁴⁶, не здається нам остаточно доведеним, про що писав, свого часу І.М.Хозеров⁴⁷. Нарешті, і сама гіпотеза О.В.Назаренка ґрунтується на хиткій основі припущень М.М.Вороніна, який, як альтернативний варіант, пропонував ототожнити власника пломб із зображенням св. Симеона з волинським єпископом Симеоном (1123—1136 рр.)⁴⁸. О.В.Назаренко таку можливість заперечує, наголошуючи, що Понімання в XII ст. входило до складу Турівської єпархії⁴⁹. З категоричністю цього твердження погодитися навряд чи можна. Так, Я.М.Щапов, наприклад, вважає, що Понімання в XI ст. входило до складу Турівської, а у XII ст., — Полоцької єпархії⁵⁰, що так само недостатньо аргументовано, як і точка зору О.В.Назаренка. До того ж, сам факт знахідки пломби волинського єпископа у Поніманні ще не свідчить про те, що ця

№ 26 Зводу

№ 27 Зводу

№ 28 Зводу

№ 31 Зводу

№ 32 Зводу

№ 33 Зводу

№ 333 Зводу

№ 333б Зводу

№ 79 Зводу

№ 193 Зводу

№ 194 Зводу

№ 218 Зводу

№ 219 Зводу

№ 220 Зводу

№ 231г Зводу

№ 231д Зводу

№ 239 Зводу

територія входила до складу його єпархії, як входив Дорогичин, принаймні у XII ст., в якому знайдено більшість із згаданих плombs.

Але на користь можливого зв'язку частини печаток і плombs з зображенням «розквітлого» хреста з церковними ієрархами свідчить той факт, що, наприклад, у Візантії «розквітлий хрест на сходах» був одним з складових елементів символіки патріарших булл, а один з його різновидів без німбу використовувався на печатках імператорських службовців – примикірія та протоспафарія (принаймні, у IX—X ст.)⁵¹, що, правда, не заперечує можливість його використання на печатках окремих князів, зокрема, як ми вже вказували, і в останній період життя Давида Ігоревича. Але, ще раз наголосимо, закріплення цього символу в якості родового за окремою гілкою роду Рюриковичів мало ймовірне.

На жаль, на цьому уриваються сфрагістичні джерела з історії династії нащадків Ігоря Ярославича. Хоча нам і не вдалося прослідкувати еволюцію булл цього роду на більш значному відрізку часу, спостереження над легендами булл Давида Ігоревича дозволили проілюструвати процес формування традицій печаток князів дрібних уділів Південної Русі.

¹ Лихачев Н.П. Материалы по истории византийской и русской сфрагистики. – Л., 1928. – Вып. 1 / Труды музея палеографии. – Т. 1. Ним було підготовлено і другий випуск цього систематичного каталогу, який так і не побачив світ, оскільки автора було заарештовано у 1930 р.

² Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – Т. 1. Печати X – начала XIII вв. – М., 1970; – Т. 2. Новгородские печати XIII – XV вв. – М., 1970; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – Т. 3. Печати зарегистрированные в 1970 – 1996 гг. – М., 1998.

³ Лихачев Н.П. Материалы... – Вып. 1. – С. 157-158; Вып. 2. – С. 276-277.

⁴ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т. 1. – С. 32-33.

⁵ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси... – Т. 3. – С. 116.

- 6 Wartalska Z. Grod czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. — Warszawa, 1958. — S.29-31, рис.14.3, 14.4, 14.5.
- 7 Никольченко Ю.М., Киян Э.Ф., Олифер О.М. Раскопки в Ровенской области // Археологические открытия. 1973 г. — М., 1974. — С.320.
- 8 Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси... — Т.3 — С.61.
- 9 Там само.
- 10 Лисенко П.Ф. Берестье. — Минск, 1985. — С.388.
- 11 Там само.
- 12 Трофимов А.И. Об атрибуции брестской печати XI века // Гербовед. — (М.), 1997. — № 3. — С.102-106.
- 13 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... — Т.1. — С.88.
- 14 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1998. — Т.2 — Стб.312.
- 15 Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время. — СПб., — С.176.
- 16 Трофимов А.И. Об атрибуции брестской печати... — С.107.
- 17 Янин В.Л. Древнерусские печати из раскопок в Сигтуне // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В.Т.Пашуто. — М., 1999. — С.270-271.
- 18 А не св.Гліб, як це вважав В.Л.Янін (Янин В.Л. Новгородские посадники. — М., 1962. — С.193; С.205).
- 19 Soloviev A.V. «Архон Рωσας». — Byzantion. — Т.XXXI / Hommage a G.Ostrogorski. — Bruxelles, 1961. — P.241-242.
- 20 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... — Т.1. — С.20.
- 21 Юшкевич Ю.М., Трофимов А.И. «Процветший» крест на Руси // Гербовед. — (М.), 1997. — № 3. — С.118.
- 22 Зокрема, скептично до такого припущення ставиться С.В.Белецький: Белецкий С.В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X-XI вв.). // У источника. Сборник статей в честь члена-корреспондента РАН С.М.Каштанова. — Ч.1. — М., 1997. — С.103.
- 23 Див.: Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С.316; Приселков М.Д. История русского летописания. — СПб., 1996; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... — Т.1. — С.21-22; Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd Historyczny. — Т.85. z.3. — 1984. — S.423-439; Vodoff V. La titulature des princes Russes du XIe an debut du XIII siecle et le relations

- exterieures de la Russie Kievienne // Revue des etudes slaves. — Т.60. fasc.1. — Paris, 1983. — P.39-150; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С.127-136.
- 24 Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С.110.
- 25 Там само.
- 26 Там само. — С.116.
- 27 Там само. — С.116-117.
- 28 Бліфельд Д.І. Висла печатка з Білгородки // Археологія. — К., 1950. — Т.3. — С.102-110.
- 29 Рыбаков Б.О. Печатки чернігівських князів // Археологія. — К., 1950. — Т.3. — С.111-118.
- 30 Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X-XIV вв. // История, фольклор, искусство славянских народов / Доклады советской делегации на V Междунар. съезде славистов. — М., 1963. — С.57-58.
- 31 Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» // Труды Отдела Древнерусской литературы Ин-та русской л-ры АН СССР. М.; Л. — Т. 16 — 1960. — С.112-131; Плахонін А.Г. Мстислав, Ігорів онук (кілька зауважень на полях «Хождения игумена Даниила») // Київська старовина — 1999 — № 5 — С. 9-16.
- 32 Плахонін А.Г. Мстислав, Ігорів онук...
- 33 Poppe A. On the title of Grand Prince in the Tale of Ihor's Campaign // Euhasterion: Essays to Omeljan Pritsak (Harvard Ukrainian Studies. — Vol.8-9). — Cambridge (Mass.), 1979-1980. — P.686; Толочко А.П. Вказ. праця. — С.135.
- 34 Радзивилловская летопись // ПСРЛ — Л., 1989. — Т.38. — С.107.
- 35 Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.) / Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т.3. — М., 1954. — С.146.
- 36 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С.122.
- 37 Грушевський М.С. Історія України—Руси. — Т.2. — К., 1992. — С.302.
- 38 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — С.35; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — №140. — М., 1967. — С.76, 225.
- 39 Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975; його

ж: Киев и земли Белорусского Понеманья // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв. — Минск, 1982. — С. 110—125; Назаренко А.В. Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П.Новосельцева. — М., 2000. — С. 169—188.

⁴⁰ Назаренко А.В. Городенское княжество...

⁴¹ Плахонін А.Г. Всеволодко Городенський: В.М.Татищев і джерела з вивчення генеалогії Рюриковичів // ЗНТШ — Праці історико-філософської секції. — Львів, 2001 (у друці).

⁴² Зверуго Я.Г. Древний Волковыск... — С. 134. Рис. 40; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... — Т. 1. — № 326.

⁴³ Болсуновский К.В. Дрогичинские пломбы. — Ч. 1 // Нива. — К., 1894. — Табл. XX, е.

⁴⁴ Назаренко А.В. Городенское княжество... — С. 185—186.

⁴⁵ Там само. — С. 186—187.

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. — М.; Л., 1940. — Вып. VI. — С. 227—257.

⁴⁷ Хозеров И.М. Памятники зодчества XI—XII вв. в Полоцке // Хозеров И.М. Белорусское и Смоленское зодчество XI—XII вв. — Минск, 1994. — С. 38—40.

⁴⁸ Воронин Н.Н. Древнее Гродно... — С. 146.

⁴⁹ Назаренко А.В. Городенское княжество... — С. 185.

⁵⁰ Щапов Я.Н. Государство и церковь в Древней Руси XI—XIII вв. — М., 1989. С. 35, 49.

⁵¹ Zacos G. Byzantine Lead Seals. — II / Comp. and Ed. by J.W. Nesbitt. — Bern, 1984. — P. 139—140.

ВИКОРИСТАННЯ КОНФЕСІЙНИХ ПЕЧАТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ДОКУМЕНТАХ РЕЛІГІЙНОГО ТА СВІТСЬКОГО ХАРАКТЕРУ (1799 – 1918 рр.)

Традиція застосування церковних сфрагісів у діловодстві є досить давньою. У Західній Європі, правдоподібно, сігілюми даного типу містились на документах вже у VI ст.¹ Більш рясніші вістки з цього питання маємо з пізніших часів. Печатки духовних ієрархів часто подибуємо на паперах загальнодержавного значення. Приміром, договір Новгороду з Готським берегом, Любеком та німецькими містами про мир та торгівлю (бл. 1262 – 1263 рр.) супроводжує сфрагіс Новгородського архієпископа Далмата (1251 – 1273 рр.).² Литовсько-московський акт 1371 р. скріплений «крестоцелованием» обох сторін та завірений печатками литовського та московського митрополитів.³

Сігілюми священництва знаходять місце і на князівських «докончаниях»,⁴ на «разъезжих», «меновых», «оброчных», «купчих», «данных», «жалованных», «тарханно-несудимых», «жалованных оброчно-несудимых» «правых», «благословенных», «духовных»⁵ грамотах та списках, на «доверенностях», «присягах», «удостоверениях», «свидетельствах», «окружных посланиях», «разрешениях», «показаниях», «обязательствах», «экстрактах».⁶ Ними завірялись справи між кліром та духовними інститутами,⁷ між духовництвом та світськими особами,⁸ між подружжям,⁹ між мирянами (якщо один із них був підданий, наприклад, монастиря).¹⁰ Нами зафіксований один випадок, коли документ церковного ієрарха супроводжував замість печатки – малюнок. Так, у кінці списку грамоти львівського, галицького і кам'янець-подільського єпископа Г. Балабана (1530-1607 рр.) про скликання місцевого собору (1604) для обговорення становища православної церкви, міститься графічна композиція (виконана пером): серце, через яке проходить стріла, зверху – хрест, у підніжжі – монограма.¹¹